

УДК 378:930(477) «1920/1921»

Д. В. Підлісний

**РАДЯНСЬКА «ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ» ВІТЧИЗНЯНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ
(1920-1921 рр.)**

У статті аналізується радянська політика професіоналізації вищої школи. Автор доходить висновку, що протягом 1920-1921 рр. в Україні була реалізована широкомасштабна реформа вищої освіти, внаслідок якої вітчизняну вищу школу було переорієнтовано на підготовку спеціаліста вузького профілю.

Ключові слова: вища освіта, радянська влада, професіоналізація, дегуманітаризація.

В статье анализируется советская политика профессионализации высшей школы. Автор приходит к выводу, что на протяжении 1920-1921 гг. в Украине была реализована широкомасштабная реформа высшего образования, вследствие которой отечественная высшая школа была переориентирована на подготовку специалиста узкого профиля.

Ключевые слова: высшее образование, советская власть, профессионализация, дегуманитаризация.

The Soviet approach to professionalization of higher school has been analyzed in the article. The author comes to the conclusion that during 1920-1921 a large-scale reform of tertiary education was implemented in Ukraine resulting in a switchover of the national tertiary school to training of narrow-scoped specialists. Акцентується увага на те, що протягом 1920 – 1921 рр. в Україні була реалізована реформа вищої освіти, внаслідок якої вітчизняну вищу школу було переорієнтовано на підготовку спеціаліста вузького профілю. При цьому перетворення вищої освіти мали системний характер і полягали як у реорганізації системи вищих навчальних закладів, так і в докорінній перебудові навчального процесу. Результати цієї реформи можна кваліфікувати як неоднозначні. З одного боку, вона створила умови для масової підготовки фахівців за технічними, медичними та педагогічними спеціальностями, що надавало змогу для економічної відбудови, поліпшення соціального забезпечення населення, підвищення загального рівня освіти. З іншого боку, такі заходи, як ліквідація класичних університетів, скорочення терміну навчання, «дегуманітаризація» освіти, розмежування наукової та навчальної роботи вищих навчальних закладів, безумовно, негативно відбилися на інтелектуальному потенціалі вітчизняного суспільства. Це стало однією з причин того, що на початку 1930-х рр. радянська влада відмовилась від найбільш радикальних положень освітньої схеми Г.Ф. Гринька, зокрема, відновила роботу університетів. Зрештою, досвід політики професіоналізації вищої освіти дозволяє ще раз наголосити на необхідності обережного ставлення до освітніх реформ та урахування думки академічної спільноти під час їх проведення.

Key words: higher education, Soviet government, professionalization, dehumanitarization.

Постановка проблеми. Звуження кола гуманітарних дисциплін, обов'язкових до вивчення у вищій школі значно активізувало дискусії між прихильниками гуманітаризації та спеціалізації вітчизняної освіти [1]. Під час цих дискусій, від підсумку яких багато в чому залежить вибір освітньої стратегії нашої держави, ні в якому разі не можна нехтувати історичним досвідом розбудови вищої школи.

Тим більше, що у новітній історії України вже був яскравий приклад спроби переходу до, так званої, американської системи освіти, яка датується 1920-ми роками. Протягом 1920 – 1921 рр. в Україні була реалізована реформа вищої освіти, внаслідок якої вітчизняну вищу школу було переорієнтовано на підготовку спеціаліста вузького профілю. При цьому перетворення вищої освіти мали системний характер і полягали як у реорганізації системи вищих

навчальних закладів, так і в докорінній перебудові навчального процесу.

Аналіз актуальних досліджень. Тема даної статті набуває додаткової актуальності внаслідок того, що проблема радянської політики в галузі розбудови системи вищої освіти часів Громадянської війни не знайшла належного висвітлення в історіографії. Праці радянського періоду зі зрозумілих причин характеризувалися некритичним, інколи навіть ідеалістичним, ставленням до більшовицьких освітніх реформ [2; 3]. У свою чергу, незважаючи на те, що необхідність переосмислення досвіду радянської культурно-освітньої політики на зріла вже давно, в сучасній історіографії досі не висувалось завдання комплексного аналізу явища професіоналізації вищої освіти УРСР.

Мета статті полягає у тому, щоб комплексно проаналізувати основні напрями

радянської політики професіоналізації вищої освіти в період 1920 – 1921 рр., протягом якого відповідні перетворення характеризувались найбільшою інтенсивністю.

Виклад основного матеріалу. Ідея щодо утворення принципово нової у порівнянні з дореволюційним часом системи освіти, спрямованої на набуття вузькоспеціальних знань та умінь, була вперше втілена в життя в Радянській Росії. У резолюції IX з'їзду РКП(б) підкреслювалось, що «усі сили Наркомату освіти РСФСР мають бути спрямовані на широку популяризацію природничо-наукових та технічних знань, на організацію професійної освіти усіх типів та розрядів» [2, с. 53]. Для реалізації цієї мети при Наркоматі освіти РСФСР було утворено Головний комітет професійно-технічної освіти (Головпрофос), який мав здійснювати керівництво всією системою професійної освіти в країні [4, арк. 20–21]. Вже у квітні 1920 р. було затверджено вироблені Головпрофосом Основні положення реформи вищої технічної школи, котрими передбачались докорінні зміни в організації навчальної роботи технічних вузів, спрямовані на доміную практичних знань над загальнотеоретичною підготовкою [5, арк. 67–71].

Аналіз фактичного матеріалу доводить, що керівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки, зокрема її Наркомат освіти, безапеляційно сприйняло цю лінію. Відповідно до Декрету Раднаркому УСРР від 10 серпня 1920 р. при Наркоматі освіти було утворено орган на зразок російського Головпрофосу – Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти УСРР (Укрголовпрофос) на чолі з Я. П. Ряппо, котрий одночасно виконував повноваження заступника Наркома освіти. У віданні цієї установи опинилося управління не лише технічною, а усією вищою спеціальною освітою. При цьому Укрголовпрофос мав здійснювати єдиний план підготовки спеціалістів разом з Головпрофосом РСФСР під загальним керівництвом останнього [2, с. 68].

Але казати про те, що освітня реформа УСРР копіювала відповідні перетворення Раднаркому Радянської Росії ні в якому разі не можна. Незважаючи на те, що 8

травня 1920 р. український та російський Наркомати освіти видали спільну Постанову «Про єдність освітньої політики» [2, с. 55], освітній курс уряду УСРР був набагато радикальнішим за відповідні заходи російського Раднаркому. Не в останню чергу це було пов'язано з поглядами керівників української освіти, і, в першу чергу, Наркома освіти Г.Ф. Гринька, котрий визначав гуманітарну освіту як реакційну та прагнув її повної заміни вузькоспеціальною школою. Про радикальність поглядів Г.Ф. Гринька та його заступника Я.П. Ряппо яскраво свідчить той факт, що вони звинувачували Наркомат освіти РСФСР у «половинчастості та ліберальності» дій [6, с. 7].

У галузі розбудови вищої освіти цей радикалізм знайшов прояв, насамперед, у перетвореннях системи вищих навчальних закладів УСРР.

Якщо в РСФСР політика професіоналізації передбачала впорядкування сітки спеціальних закладів вищої освіти за умови збереження класичних університетів, то в Україні останні передбачалося розформувати як «осередки консерватизму та реакції». У резолюції III Всеукраїнської наради з питань освіти підкреслювалось: «Спадок поміщицького, капіталістичного суспільства, колишні навчальні заклади... підлягають повній ліквідації. Усі гуманітарні установи (академії, університети) скасовуються з переданням їх інтелектуальних та матеріальних ресурсів відповідним закладам нормального типу» [7, арк. 21]. Але ця нарада, котра відбулась у червні 1921 р., фактично лише підбила підсумок реорганізації вузівської системи, оскільки процес ліквідації класичних університетів розпочався набагато раніше – майже одразу після третього встановлення радянської влади в Україні на початку 1920 р.

Вже 24 лютого 1920 р. світ побачила Тимчасова інструкція губернським відділам народної освіти, у якій місцевим установам наполегливо рекомендувалось налагодити навчання у технічних та медичних вузах і, у той же час, ліквідувати старі юридичні та історико-філологічні факультети [2, с. 55]. Згодом процедуру ліквідації класичних університетів було роз'яснено в

Інструкції управлінням вищої освіти на місцях від 9 червня 1920 р. Відповідно до цього документа на базі історико-філологічних та фізико-математичних факультетів мали утворюватись тимчасові педагогічні курси. При цьому студенти фізиків, котрі проявляли схильність до технічних дисциплін, переводилися до відповідних вузів. У свою чергу, юридичні факультети було наказано «рішуче ліквідувати» з перспективою працевлаштування викладацького складу до нових закладів правового спрямування, статут яких перебував у стадії розробки [4, арк. 100–101].

Натомість, ліквідація кожного класичного університету мала істотні особливості, отже, спроба уніфікувати цей процес виявилась невдалою.

Протягом 1920 – початку 1921 рр. в академічних центрах України існувало велике розмаїття перехідних форм вищих освітніх закладів. Київський губернський відділ народної освіти в березні 1920 р. видав наказ про утворення трьох нових вузів: Гуманітарного інституту, Інституту народного господарства та Інституту охорони здоров'я, до складу яких мали бути переведені студенти та викладачі Київського університету [8, с. 340]. На базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів Харківського університету у червні 1920 р. були утворені Вищі педагогічні курси, котрі майже одразу були реорганізовані в Академію теоретичних знань, до складу якої входили інститути гуманітарних та фізико-технічних наук. [9, с. 305]. Від Одеського університету у квітні 1920 р. було відокремлено фізико-математичний та медичний факультети, які отримали статус інститутів [10, с. 64]. Зрештою, Кам'янець-Подільський державний університет у серпні 1920 р. було перейменовано на Академію теоретичних знань, яка в січні 1921 р. зазнала суттєвої реорганізації та отримала назву «Інститут теоретичних наук» [11, с. 33]. Така неузгодженість була, насамперед, пов'язана з неналагодженістю контактів між центральними та місцевими установами УСРР (так, навіть у грудні 1921 р. деякі місцеві установи управління освітою продовжували звертатись за розпорядженнями до Нарко-

мату освіти РСФСР) та непослідовністю політики Наркомату освіти [12, арк. 78; 13, с. 66]. Процес ліквідації Київського, Кам'янець-Подільського та Катеринославського університетів був також затриманий внаслідок наступу об'єднаного збройного контингенту Польщі та УНР на Заході та Добровольчої армії П. Врангеля – на Півдні України.

Зрештою, система профільних закладів, створених на базі структурних підрозділів університетів, набула стрункості лише в середині 1921 р. Цю систему становили Інститути народної освіти (ІНО), Інститути народного господарства та Медичні інститути (у Харкові – Медична академія). Інститути народної освіти створювались на базі колишніх історико-філологічних та фізико-математичних факультетів. Київський, Одеський та Катеринославський ІНО було утворено у липні 1920 р., Харківський та Кам'янець-Подільський – навесні 1921 р. Відповідно медичні інститути та інститути народного господарства протягом весни – літа 1920 р. відкривалися на базі медичних та юридичних факультетів Харківського, Київського та Одеських університетів (у Катеринославі було утворено лише Медичний інститут) [2, с. 72–74; 8, с. 340–341; 9, с. 305].

Оцінюючи факт ліквідації класичних університетів, необхідно відзначити, що завідома помилковість цього заходу була визнана навіть радянськими авторами [14, с. 49; 15, с. 89]. У той же час, деякі сучасні вітчизняні науковці, наприклад, С.В. Майборода, у цілому позитивно оцінюють політику Наркома освіти Г.Ф. Гринька як спробу утворення самостійної, відмінної від російської, системи освіти [16, с. 132]. Натомість, аналіз фактичного матеріалу не дозволяє погодитись з цією точкою зору. Досвід функціонування провідних освітніх систем світу переконливо доводить чільне місце класичної університетської освіти в структурі вищої школи. З середини XIX ст. вітчизняні університети мали статус провідних науково-освітніх та культурних центрів і їх ліквідація, безумовно, завдала дуже серйозного удару по інтелектуальному потенціалу українського суспільства. Хоча, справедливості ради, маємо відзна-

чити, що саме реорганізація класичних університетів надала можливість самостійного існування для профільних вузів, без яких важко уявити сучасну систему освіти України, зокрема, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого (колишній Харківський інститут народного господарства), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київський Інститут народної освіти), Харківського національного медичного університету та ін.

Водночас з ліквідацією класичних університетів в Україні зазнала впорядкування сітка профільних вузів. У 1920 р. до складу інститутів народного господарства та медичних інститутів Харкова та Києва увійшли відповідно місцеві комерційні та жіночі медичні інститути [8, с. 340; 17, с. 256]. Сім учительських інститутів, що знаходились на території УСРР, а також Ніжинський історико-філологічний інститут було реорганізовано в інститути народної освіти у складі одного факультету (соціального виховання) [2, с. 72]. У травні 1920 р. було ліквідовано Харківський жіночий політехнічний інститут, студенти якого були переведені до Харківського технологічного інституту [4, арк. 99]. Технічні вузи також зазнали істотного розширення за рахунок утворення в їх складі нових структурних підрозділів. Так, у Харківському технологічному інституті протягом 1920 р. було відкрито два нові факультети: інженерно-будівничий та електротехнічний [18, с. 42].

Окрім реорганізації структури вузівської системи політика професіоналізації освіти передбачала докорінну реорганізацію навчальної та наукової роботи вищих шкіл. Головними принципами перетворень навчального процесу стали спрямованість на підготовку фахівця вузького профілю та скорочення строку навчання у вузі. Вже у вищезгаданій Інструкції від 9 червня 1920 р. місцевим управлінням вищої освіти було запропоновано переглянути навчальні плани і програми, виходячи з того принципу, що «план викладання має бути спрямований на надання студентам знань, умінь і навичок для безпосередньої праці в окремих сферах сучасного життя» [4, арк. 100–

101]. 10 серпня того ж року світ побачив Декрет Раднаркому УСРР «Про вищі технічні навчальні заклади», у якому, зокрема, закріплювалось скорочення строку навчання до трьох років замість чотирьох [7, арк. 3]. Зміст вищеназваних документів було узагальнено у Тимчасовому положенні про вищі навчальні заклади України, котре було оприлюднене 25 липня 1921 р.

Головним завданням інституту ставала підготовка «керівників та організаторів у певних галузях народного господарства» (тоді як підготовка так званого «інженера вузької спеціальності» була покладена на технікуми, котрі з 1922 р. отримали статус вищих шкіл). З метою забезпечення зв'язку навчання з виробництвом центр ваги у навчальному процесі переносився на практичні і лабораторні заняття та виробничу практику. При цьому відповідно до Постанови Раднаркому УСРР від 30 серпня 1921 р. інститути отримали статус трудових виробничих колективів та мали вжити заходів щодо організації власного виробництва [12, арк. 32]. III Всеукраїнська нарада з питань освіти особливо підкресливала, що «заняття інституту мають бути звільнені від зайвого баласту знань, котрі не реалізуються у майбутній діяльності» (тобто гуманітарних дисциплін) [7, арк. 20]. Згідно з Постановою Раднаркома УСРР «Про встановлення загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання» від 26 квітня 1921 р. на вивчення гуманітарних дисциплін за весь час навчання в вищій школі відводилося лише 17 годин [19, арк. 18]. Докорінній реорганізації підлягала і наукова робота. З метою «планомірної організації навчальної праці та посилення постановки викладання» при інститутах мали відкриватись окремі науково-дослідні кафедри. Ці кафедри та інші наукові установи утворювали єдину наукову вертикаль на чолі з Українською Академією Наук, котра здобувала статус «вищого закладу Наркомату освіти» [7, арк. 16–23].

Вищеперерахованим заходам дуже важко надати однозначної оцінки. Звичайно, скорочення терміну здобуття вищої освіти та забезпечення її зв'язку з виробництвом дозволили протягом короткого

строку випустити значну кількість спеціалістів, котрі були конче потрібні в умовах післявоєнної відбудови народного господарства. З іншого боку, ми не можемо повністю погодитись з тезою одного з ідеологів професіоналізації освіти, члена Головопрофосу РСФСР О.Г. Анікст відносно того, що «переробка навчальних планів та програм проходить без шкоди для студентів» [20, арк. 234]. Адже скорочення терміну навчання, мінімізація обсягу гуманітарних дисциплін та перехід до практичних форм навчальної роботи за умови, коли вузівські лабораторії та інші експериментальні установи (у тому числі, лікарні) перебували у незадовільному стані, не могли позитивно відбитись на якості освіти. Наявність у реформі вищої освіти «слабких місць», на нашу думку, було не в останню чергу пов'язано із тим, що під час її розробки Раднарком УСРР не прислуховувався до думки академічної еліти.

Як відзначає Д.І. Багалій, характеризуючи діяльність комісії з вироблення проекту вищої школи, утвореної з професорів харківських вузів, «колективна праця й думка не мали ніяких практичних наслідків» [21, с. 191]. Тому не дивно, що основні положення освітньої реформи мали негативний відгук з боку професорсько-викладацької спільноти. Так, факультетська комісія Харківського ветеринарного інституту висловила думку про неможливість переходу до 3-річного навчання та здійснення повної спеціалізації навчального процесу внаслідок нестачі викладацького персоналу та навчально-виховних установ. Також вона звернула увагу на недоцільність повної заміни теоретичного викладу матеріалу практичними формами роботи [19, арк. 1, 10]. У свою чергу, члени Наукової ради Харківської медичної академії висловились проти утворення наукових кафедр як окремих підрозділів, аргументуючи свою точку зору тим, що навчальна робота не може бути відділена від наукової [13, с. 73].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Протягом 1920 – 1921 рр. в Україні була реалізована реформа вищої освіти, внаслідок якої вітчизняну вищу школу було переорієнтовано на підготовку

спеціаліста вузького профілю. При цьому перетворення вищої освіти мали системний характер і полягали як у реорганізації системи вищих навчальних закладів, так і в докорінній перебудові навчального процесу. Результати цієї реформи можна кваліфікувати як неоднозначні. З одного боку, вона створила умови для масової підготовки фахівців за технічними, медичними та педагогічними спеціальностями, що надавало змогу для економічної відбудови, поліпшення соціального забезпечення населення, підвищення загального рівня освіти. З іншого боку, такі заходи, як ліквідація класичних університетів, скорочення терміну навчання, «дегуманітаризація» освіти, розмежування наукової та навчальної роботи ВНЗ, безумовно, негативно відбилися на інтелектуальному потенціалі вітчизняного суспільства. Це стало однією з причин того, що на початку 1930-х рр. радянська влада відмовилась від найбільш радикальних положень освітньої схеми Г.Ф. Гринька, зокрема, відновила роботу університетів. Зрештою, досвід політики професіоналізації вищої освіти дозволяє ще раз наголосити на необхідності обережного ставлення до освітніх реформ та урахування думки академічної спільноти під час їх проведення.

Тема даної публікації має широкі перспективи для подальшої наукової розробки. На нашу думку, до цих перспектив, насамперед, належить аналіз функціонування нової освітньої системи у 1920-х рр. та висвітлення реорганізації навчального процесу на матеріалі окремих навчальних закладів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цимбалюк Н.М. Проблеми гуманітаризації вищої освіти України / Цимбалюк Н.М., Калініченко В.І. // *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. – 2010. – № 891. – С. 176–179.
2. *Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. / відп. ред. В.І. Пітов.* – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Ч.1. – 395 с.
3. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 рр.) / І.Д. Золотоверхий. – К. : АН УРСР, 1961. – 423 с.
4. *Державний архів Харківської області.* – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 12.
5. *Державний архів Харківської області.* – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 16.

6. Ряппо Я.П. Реформа вищої школи України за років революції / Я. Ряппо. – Х., 1925. – 154 с.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 150.
8. Історія Київського університету. 1834–1959 / відпов. ред. О.З. Жмудський. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с.
9. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.П. Духопельников, Б.В. Зайцев. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
10. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л.О. Ануфрієв, С.О. Аппатов, Ю.О. Амброз [та ін.]. – Одеса : АстроПринт, 2000. – 225 с.
11. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр. істор. журн. – 1999. – № 5. – С. 26–36.
12. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 123.
13. Історія Харківського державного медичного університету / за ред. А. Я. Циганенка. – Х. : ХДМУ, 2005. – 742 с.
14. Харьковский государственный университет. Исторический очерк. – Х.: ХГУ, 1980. – 159 с.
15. Історія Одеського університету за 100 років : 1865–1965 / відп. ред. О.І. Юрченко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
16. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) / С.В. Майборода – К.: Генеза, 2000 – 457 с.
17. Історія города Харькова XX столетия / А.Н. Ярмыш, С.И. Посохов, А.И. Эпштейн [и др.]. – Х. : Фоліо, 2004 – 686 с.
18. Харьковский политехнический университет, 1885–1985. История развития / отв. ред. Н.Ф. Киркач. – Х. : Вища школа, 1985. – 224 с.
19. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1773. – Оп. 8. – Спр. 1-б.
20. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-820. – Оп. 1. – Спр. 18.
21. Багалій Д.І. Вибрані праці: у 6 т. / Д.І. Багалій. – Х. : ХГІ «НУА», 1999. – Т. 1. – 599 с.